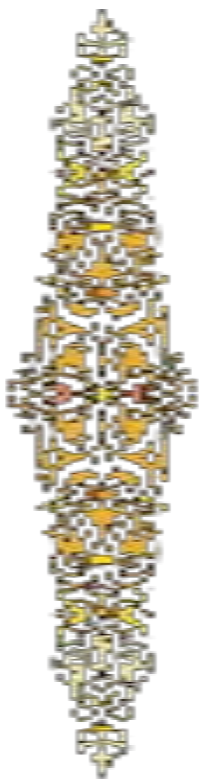

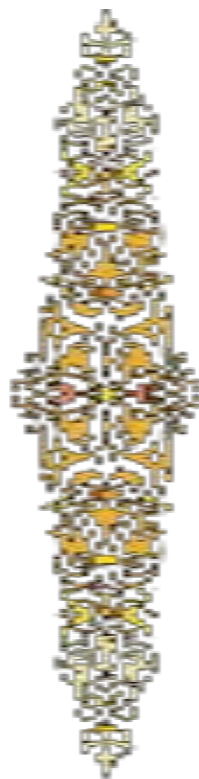
نجم‌الدرخشانی

بهار ۱۳۹۸

سرشناسه : درخشانی، نجلا، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور : آثار ملی آبادان و خرمشهر (منطقه آزاد اروند) نجلا درخشانی /
مؤلف؛ ۱۳۶۳ .
مشخصات نشر : ارسطو (چاپ و نشر ایران)، تهران، ۱۳۹۸ .
مشخصات ظاهری : ۳۱۴ص: مصور (بخشی رنگی)، جدول (بخشی رنگی)، نمودار (بخشی
رنگی).
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۲-۳۳۱-۴
وضعیت فهرست نویسی : فیا
موضوع : آثار فرهنگی -- ایران -- آبادان
موضوع : Cultural property -- Iran -- Abadan
موضوع : آثار فرهنگی -- ایران -- خرمشهر
موضوع : Cultural property -- Iran -- Khorramshahr
موضوع : آبادان -- آثار تاریخی
موضوع : Abadan (Iran) -- Antiquities
موضوع : خرمشهر -- آثار تاریخی
موضوع : Khorramshahr (Iran) -- Antiquities
رده بندی کنگره : ۱۳۹۸ عم ۱۳۷ دSR
رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۰۴۳
شماره کتابشناسی ملی : ۵۶۱۲۹۵۶

نام کتاب : آثار ملی آبادان و خرمشهر (منطقه آزاد اروند)
مؤلف : نجلا درخشانی
ناشر : ارسطو (با همکاری سامانه اطلاع رسانی چاپ و نشر ایران)
صفحه آرا : نجلا درخشانی
طراح جلد : محمد امین درخشانی
تیراژ : ۱۰۰۰ جلد
نوبت چاپ : اول - ۱۳۹۸
چاپ : مدبران
قیمت : ۱۵۰۰۰۰ تومان
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۲-۳۳۱-۴
تلفن مرکز بخش : ۰۹۱۲-۲۳۹۲۵۵
www.chaponashr.ir

فهرست

کلیات

۹ مقدمه
۱۰ تاریخچه‌ی ثبت آثار باستانی در فهرست آثار ملی ایران
۱۱ ویژگی یک اثر جهت ثبت در فهرست آثار ملی
۱۲ طبقه‌بندی بناهای ثبتی محدوده‌ی منطقه آزاد اروند بر اساس کاربری

فصل اول: آثار ثبت ملی شهرستان آبادان

۱۵ موقعیت جغرافیایی آبادان
۱۶ نگاهی به تاریخ آبادان
۲۰ آبادان در نقشه‌های تاریخی
۲۶ بررسی معماری و شهرسازی در شهر صنعتی آبادان
۲۹ توسعه و رشد کالبدی بافت شهر آبادان
۳۱ نقشه‌های آبادان از سال ۱۹۱۰م. تا ۱۹۹۶م.
۳۷ جانمایی بناهای ثبت شده در نقشه‌ی آبادان
۳۸ موقعیت بناهای ثبتی محله‌ی امیری
۳۹ کلیسای آرامنه
۴۲ مسجد بلوچ‌ها
۴۵ دبستان ۱۵ خرداد (پهلوی)
۴۹ دبستان مهرگان
۵۵ سینما شیرین
۵۸ بنزین‌خانه
۶۱ بانک ملی مرکزی
۶۴ محله‌های شرکتی آبادان
۶۷ بناهای ثبتی محله‌ی بوارده‌ی شمالی و جنوبی
۶۸ موزه‌ی باستان‌شناسی آبادان
۷۵ دانشکده‌ی نفت
۷۹ سینما نفت (تاج)
۸۴ منبع آب بوارده

۸۷	موقعیت خانه‌های ثبتی محله‌ی بوارده‌ی شمالی و جنوبی
۸۸	مشخصات خانه‌های ثبت ملی محله‌ی بوارده‌ی شمالی و جنوبی
۱۱۳	موقعیت بناهای ثبتی محله‌ی سیکلین (پارک اریا)
۱۱۴	مسجد رنگونی‌ها
۱۱۹	دبیرستان رازی
۱۲۲	آشنشانی پالایشگاه
۱۲۷	کلاتری یا ساختمان پلیس سیکلین
۱۳۰	بیمارستان امام خمینی
۱۳۸	بناهای ثبتی محله‌ی شطیط
۱۳۹	قبرستان آرامنه
۱۴۶	بیمارستان هفده شهریور
۱۵۰	بناهای ثبتی محله‌ی بریم شمالی و جنوبی
۱۵۱	منبع آب بریم
۱۵۳	موقعیت خانه‌های ثبتی محله‌ی بریم
۱۵۴	مشخصات خانه‌های ثبت ملی محله‌ی بریم
۱۵۶	مختصات جغرافیایی خانه‌های ثبت ملی محله‌ی بریم
۱۹۴	محدوده‌ی منطقه‌ی ثبتی بریم جنوبی (نخلستان بریم)
۱۹۵	موقعیت منطقه‌ی ثبتی بریم جنوبی (نخلستان بریم) در شهر آبادان
۱۹۶	مشخصات بناهای منطقه‌ی ثبتی بریم جنوبی (نخلستان بریم)
۲۳۵	موقعیت بناهای ثبتی کوی کارگر(بهمنشیر)
۲۳۶	آموزشگاه حرفه‌ای (Artisan School)
۲۴۱	پارک (باغ) کودک (در دست ثبت)
۲۴۴	موقعیت بناهای ثبتی محله‌ی قدس (فرح‌آباد) و ولیعصر (بهار)
۲۴۵	پل بهمنشیر
۲۴۸	دبستان فروغی
۲۵۱	بناهای ثبتی محله‌ی کوی دریا (جمشیدآباد)
۲۵۲	دبستان آزادی و مدرسه‌ی راهنمایی رهنما
۲۵۶	موقعیت بناهای ثبتی محدوده‌ی پالایشگاه و اسکله‌های مجاور آن
۲۵۷	اسکله‌های تاریخی شماره‌ی یک تا یازده
۲۶۰	نیروگاه شماره‌ی یک (Power Station)

۲۶۳	جرتقیل آکوان و گوگرد
۲۶۶	موقعیت محوطه‌ی تاریخی و ثبتی عبادان
۲۶۷	محوطه‌ی تاریخی عبادان

فصل دوم: آثار ثبت ملی شهرستان خرمشهر

۲۷۳	موقعیت جغرافیایی خرمشهر
۲۷۳	پیشینه‌ی تاریخی خرمشهر
۲۷۴	نقشه‌ی خرمشهر سال ۱۹۰۹ م. (۱۲۸۷ ه.ش)
۲۷۵	موقعیت بناهای ثبت ملی در نقشه‌ی خرمشهر
۲۷۷	مسجد جامع خرمشهر
۲۸۱	موزه‌ی جنگ (مرکز فرهنگی دفاع مقدس)
۲۸۴	هلال احمر (کنسولگری سابق انگلیس)
۲۸۷	مسجد ولیعصر
۲۹۲	کانال تاریخی عضدی، شاخه‌ی ای از رودخانه‌ی کارون
۲۹۷	میراث ناملموس ثبت شده‌ی خرمشهر در فهرست آثار ملی کشور

فصل سوم: قوانین مربوط به بناهای تاریخی و ثبت ملی

۳۰۳	مهمترین قوانین مربوط به بناهای تاریخی، ارزشمند و ثبت ملی
۳۱۱	منابع مطالعاتی
۳۱۴	قدردانی

کلیات

مقدمه

میراث فرهنگی شامل آثار باقی مانده از گذشتگان است که نشانگر حرکت انسان در طول تاریخ می‌باشد و با شناسایی آن زمینه‌ی شناخت هویت و مسیر حرکت فرهنگی میسر می‌شود و از این طریق زمینه‌های عبرت برای انسان فراهم می‌آید. میراث منقول، غیر منقول، ملموس و ناملموسی که امروزه به دست ما رسیده، بخشی از هویت و اصالت ما می‌باشد که شناسنامه‌ی ایران و هر ایرانی تلقی می‌شود و ماندگاری آن مایه‌ی ماندگاری هویت و اصالت ماست. اگر امروزه فرهنگ و معماری ایران در جهان متاعی ارزشمند و پرطرفدار می‌باشد و چشم همگان را به خود خیره کرده، بی‌شک حاصل ذوق و سلیقه‌ی معماران چیره‌دست این سرزمین بوده که با امید به ماندگاری بر روی خاک سرزمینمان برپا شده است.

کلبه‌ی خشت آرامگه ماست هنوز

بادگر دیده نگر وه که چه زیباست هنوز

بوی گل آید از آن گل که شد انباز به سعی

حاصلش کاخ کهن‌پاست که برپاست هنوز

بنابراین همه‌ی ارزش و اعتبار میراث کشورمان در گرو ماندگاری آن است، که رمز هر ماندگاری‌ای حفاظت و معرفی مداوم هر اثری و رساندن آن به آیندگان می‌باشد.

بر این اساس در مجموعه‌ی حاضر سعی شده آثار غیر منقول، ملموس و ناملموسی از منطقه‌ی آزاد اروند که در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده‌اند، در حد توان معرفی و مستند شوند. امید که مورد استفاده‌ی علاقمندان به میراث فرهنگی و تاریخ معماری منطقه قرار گیرد.

زندگی صحنه‌ی یکتای هنرمندی ماست،

هرکسی نغمه‌ی خود خواند و از صحنه رود،

صحنه پیوسته بجاست.

خرم آن نغمه که مردم بسپارند به یاد.

تاریخچه‌ی ثبت آثار باستانی در فهرست آثار ملی ایران

اولین لیست یا فهرست آثار ملی که تعداد آنها ۸۰ عدد بود، در دوره‌ی قاجار توسط ارنست امیل هرتسفلد تهیه شد. در ۱۰ اردیبهشت سال ۱۳۰۷ ه.ش. آندره گدار فرانسوی که تبعه‌ی دولت فرانسه بود در ایران استخدام و در سال ۱۳۰۹ ه.ش. لیست ۳۸۵ تایی آثار ارزشمند ملی ایران زمین را تهیه و ارائه نمود. در ۱۲ آبان ۱۳۰۹ ه.ش. قانونی به نام قانون عتیقیات در مجلس شورای ملی به تصویب رسید که طبق فصل اول قانون؛ کلیه‌ی آثار اقوامی که تا انتهای دوره‌ی زندیه در خاک ایران زندگانی کرده‌اند عتیقه نامیده می‌شدند. پس از آن در ۲۸ آبان سال ۱۳۱۱ ه.ش. نظام نامه‌ی اجرایی قانون عتیقیات در ۴ فصل به تصویب رسید. با توجه به دشمنی حکومت پهلوی با قاجار، آثار ملی دوران قاجار در این لیست جایی نداشتند اما در ۲۳ آذر سال ۱۳۲۳ ه.ش. اساسنامه‌ی جدید آثار ملی ایران به تصویب رسید که طبق لایحه‌ای، حفاظت و مرمت آثار دوره‌ی قاجار که جنبه‌ی عمومی داشت نیز مشمول قانون عتیقات سال ۱۳۰۹ ه.ش. گردید. در نهایت امر در ۸ بهمن ۱۳۱۳ ه.ش. اثری با نام سلیمان تپه (زیرز، مازیر و یا زیر تپه) که در تاریخ ۲۴ شهریور سال ۱۳۱۰ ه.ش. توسط آندره گدار معرفی شده بود در لیست یا فهرست آثار ملی ثبت شد.

تا پایان دوره‌ی پهلوی ۱۶۳۳ اثر در لیست آثار ملی ایران به ثبت رسید که آخرین اثر ثبت شده مورخ ۱۳۵۷/۶/۶ ه.ش. در دوره‌ی پهلوی به نام تپه نادری در شهر اردبیل با شماره‌ی ۱۶۳۳ می‌باشد. جالب آن که تا ۱۳۶۳/۶/۲۵ ه.ش. هیچ اثری به لیست آثار ملی ایران اضافه نشد که در نهایت امر تپه‌ی شهریبور به شماره‌ی ۱۶۳۴ واقع در حومه‌ی شهر اردبیل به عنوان اولین اثر جمهوری اسلامی به ثبت رسید. بعد از دوران جنگ ایران و عراق ثبت آثار ملی در ایران روند صعودی به خود گرفته، به طوری که در حال حاضر حدود ۳۲۳۰۰ اثر در فهرست آثار ملی ملموس و غیرمنقول ایران به ثبت رسیده است. اولین اثر غیرمنقول به ثبت رسیده در منطقه‌ی آزاد اروند "مسجد رنگونی‌ها" می‌باشد که در آبادان قرار داشته و در سال ۱۳۷۸ ه.ش. به ثبت ملی رسیده است.

ویژگی یک اثر جهت ثبت در فهرست آثار ملی

یک اثر جهت ثبت در لیست آثار ملی باید دارای چند مشخصه‌ی اصلی باشد؛

- اثر نشان دهنده‌ی مقطعی از تاریخ ملی یا بین‌المللی با بار غنی فرهنگی و تاریخی باشد.
- اثر متعلق یا در ارتباط با شخصیت‌های برجسته‌ی تاریخ کشور و یا نشانگر گوشه‌ای از زندگی، فعالیت یا آثار آنان باشد.
- اثر در سطح ملی یا بین‌المللی شاخص یک مبداء تاریخی یا نقطه‌ی عطف در تاریخ انسان یا دست‌ساخته‌های وی و یا رویدادی تاریخی باشد.
- اثر در سطح ملی یا بین‌المللی حاوی اطلاعات جامعی از تاریخ و معارف انسانی، فرهنگ و تمدن بشری، تاریخ علوم و فنون هنرها باشد و یا نقش تعیین‌کننده‌ایی را در این زمینه ایفا کند.
- سیر تحول و تکامل تاریخ شهرسازی و تمدن شهرنشینی را نشان دهد و نمود محسوس هویت و اصالت و تاریخ شهر باشد.
- تکنیک و روش‌های ارزشمند پیشینیان در حوزه‌ی معماری را به نمایش گذاشته باشد.
- اثر نزد عامه‌ی مردم و جامعه مورد احترام یا توجه خاص باشد.
- در صورتی که اثر مالک خصوصی داشته باشد، ضروری‌ست که رضایت او برای ثبت جلب شود.

طبقه‌بندی آثار ثبتی محدوده‌ی منطقه‌ی آزاد اروند (آبادان و خرمشهر) بر اساس کاربری

ردیف	نوع کاربری شهری	کاربری مرتبط موجود در منطقه	بناهای زیر مجموعه‌ی این کاربری	مکان
۱	مذهبی	مسجد	مسجد رنگونی‌ها	آبادان
			مسجد بلوچ‌ها	"
			مسجد ولیعصر (مسجد روستای فیلیه)	خرمشهر
			مسجد جامع	"
		کلیسا	کلیسای ارامنه	آبادان
۲	فرهنگی	موزه	موزه‌ی باستانشناسی آبادان	"
			موزه‌ی بنزین‌خانه‌ی آبادان	"
			موزه‌ی کارآموزان (Artisan school)	"
			مرکز فرهنگی دفاع مقدس (موزه جنگ)	خرمشهر
		سینما	سینما نفت	آبادان
			سینما شیرین	"
			سینما تابستانی (روپاز) بریم جنوبی	"
			سینما و ورکشاپ بریم جنوبی (ساختمان اداری باغ موزه‌ی دفاع مقدس)	"
۳	آموزشی	دبستان	دبستان فروغی	آبادان
			دبستان مهرگان	
			دبستان ۱۵ خرداد (پهلوی سابق)	
			دبستان آزادی	
		راهنمایی	راهنمایی رهنما	"
		دبیرستان	دبیرستان رازی	"
		دانشگاه	دانشکده‌ی نفت آموزشگاه حرفه‌ای (Artisan school) پالایشگاه	"

ردیف	نوع کاربری شهری	کاربری مرتبط موجود در منطقه	بناهای زیر مجموعهی این کاربری	مکان
۴	درمانی	بیمارستان	بیمارستان ۱۷ شهریور بیمارستان امام خمینی (OPD)	آبادان
۵	تجاری	بانک	بانک ملی مرکزی	"
۶	صنعتی	پمپ بنزین	ساختمان اولین پمپ بنزین آبادان و ایران	آبادان
		نیروگاه	نیروگاه شماره ۱ پالایشگاه	"
		جرثقیل	جرثقیل اکوان و گوگرد	"
۷	مسکونی	منازل شرکت نفت	تعدادی از خانه‌های محله‌ی بریم شمالی و جنوبی تعدادی از خانه‌های محله‌ی بوارده شمالی و جنوبی	آبادان
۸	اداری - انتظامی	فرماندهی انتظامی (یگان امداد)	فرماندهی انتظامی (یگان امداد)	"
		هلال احمر (کنسولگری سابق)	هلال احمر (کنسولگری سابق انگلیس)	خرمشهر
۹	تأسیسات و تجهیزات شهری	منبع آب	منبع آب محله‌ی بریم منبع آب محله‌ی بوارده	آبادان
		آتش نشانی	آتش نشانی پالایشگاه	"
		قبرستان	قبرستان آرامنه قبرستان انگلیسی‌ها	"
		اسکله	اسکله‌های ۱ تا ۱۱ پالایشگاه آبادان	"
۱۰	گردشگری	رستوران	رستوران انکس رستوران نفت رستوران بریم جنوبی (نخلستان بریم)	آبادان
		مهمانسرا	مهمانسرا (Guest House) بریم جنوبی (نخلستان بریم)	"
۱۱	ارتباطی	پل	پل بهمنشیر (ایستگاه ۷)	"
		خیابان	خیابان‌های محله‌ی ثبتی بریم جنوبی (انکس)	"
۱۲	ورزشی - تفریحی	زمین تنیس	زمین تنیس محله‌ی ثبتی بوارده جنوبی	"
		پارک	پارک کودک کوی کارگر (بهمنشیر) غربی	"

فصل اول: آثار ثبت ملی شهرستان آبادان

موقعیت جغرافیایی آبادان

شهر آبادان با پهنه‌ای حدود ۸۷/۰۴ کیلومتر مربع در جنوب باختری خوزستان، بین ۳۰ درجه و ۲۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه پهنای شمالی و ۴۸ درجه و ۱۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه در امتداد خاوری نسبت به گرینویچ قرار گرفته است. بلندی آن از سطح دریا ۳ متر و فاصله‌ی هوایی آن تا تهران ۶۶۶ کیلومتر است. فاصله‌ی زمینی آبادان تا خرمشهر ۱۵، تا اهواز ۱۱۵، تا ماهشهر ۹۵ و تا تهران ۱۰۴۶ کیلومتر است. (افشارسیستانی، ۱۳۷۶: ۷۶)

شهر آبادان از جانب شمال به شهرستان‌های شادگان و خرمشهر، از شرق به بندر ماهشهر و رودخانه‌ی بهمنشیر، از جنوب به خلیج فارس و از غرب به مرز ایران و عراق و اروندرود محدود است.

شهرستان آبادان حاصل رسوبات دلتایی مصب رودهای کارون و اروندرود در دوران چهارم زمین شناسی است. این دلتا یکی از نقاط هموار و کم ارتفاع جلگه‌ی خوزستان است که شیب زمین آن کمتر از یک درصد می‌باشد. شهرستان آبادان با مساحتی معادل ۱/۲۰۶۳ کیلومتر مربع، دارای ۲ بخش به نام‌های (مرکزی و اروندکنار) و ۶ دهستان (مینوبار، نصار، شلاحی و بهمنشیر شمالی و جنوبی) و ۸۱ آبادی مسکونی است.

استقرار و شکل‌گیری مراکز جمعیتی ناحیه‌ی شهرها و غالب آبادی‌های مسکونی شهرستان آبادان در امتداد رودخانه‌های بهمنشیر و اروندرود و نهرهای منشعب از آن قرار داشته و بیشتر به شکل خطی و در عمق محدودی از دو طرف رودخانه‌های جاری در ناحیه مستقر شده‌اند.

نگاهی به تاریخ آبادان

جزیره آبادان حدود دو هزار سال گذشته، همواره آباد و متمدن بوده است و در هر دوره‌ای از تاریخ باستانی ایران نامی به خود گرفته است. در دوره‌ی اساطیری و افسانه‌ای به نام «میسان» بر می‌خوریم، که یادی از آن در منطقه‌ی جنوب عراق با عنوان «مشن»، «مسنه» و «مسن» باقی می‌ماند و در دوره ایلامی - هخامنشی این جزیره به نام‌های مسنه و خاراکس^۱ خوانده می‌شد. عصر طلایی تاریخ آبادان در زمان حکومت دمکراتیک سلوکی - اشکانی آغاز می‌گردد و سلسله‌ی کوچک محلی به نام «خاراکس اسپاسینی» و خاندان هوسپاتوسین تا زمان اردشیر بابکان ساسانی، این شهر بندری زیبا و قلعه‌ای شکل را که به نام‌های آنتیوخ^۲، آلكساندر تیگرما^۳، اسکندریه انطاکیه، هارک، خاراکس اسپاسینو^۴ نامیده می‌شد، به صورت مرکز استراتژیک نظامی و بازرگانی دریایی شمال خلیج فارس در آورده و با ضرب سکه‌های مخصوص بیش از سیصد سال بر آبادان و خرمشهر و حوالی بصره و کویت حکمرانی نمودند. اردشیر با قتل بندو، آخرین پادشاه دولت مستقل آبادان، نام آن را نیز تغییر داد؛ و در دوره‌ی ساسانی به آن استارآباد اردشیر یا کخ مسیان می‌گفتند و همچنان پایگاه تجاری بازرگانان چینی و هندی و ایرانی و عرب و روم بوده است. (جلالی عزیزیان، ۱۱: ۷۳۱ - ۳۱)

چند روایت گوناگون در زمینه‌ی وجه تسمیه‌ی آبادان:

آبادان در دوره‌ی اسلامی «عبادان» نامیده می‌شد، و در روایت‌های محلی و مذهبی «جزیره‌الخصر» نیز نام داشته، و در عصر رنسانس اسلامی، در تاریخ ناحیه‌ی بصره و جنوب سواد و عراق یاد می‌شده است؛ اما همیشه شعاع آن تحت تأثیر بندر بصره بوده است.

در وجه تسمیه عبادان شش روایت وجود دارد:

۱. پادگان نظامی عباد حبیطی: عده‌ای بانی شهر را سردار جنگ‌های قرن اول هجری عباد پسر حسین از بنو حبیط و قبیله تمیم می‌دانند؛ که در فاصله‌ی سال‌های ۳۱ تا ۵۸ هجری قمری شهرک یا اردوگاه‌ها لشکرگاه‌ها پادگان نظامی عبادان را تأسیس کرده است.

۲. نخستین خانقاه صوفیه: به روایتی تصوف اسلامی و هواداران مکتب حسین بصری و پیروان عبدالواحد بن زید - شاگرد وی - نخستین مراکز و

۱) Charax

۲) Antioch

۳) Alexander Tigrom

۴) Spasinu Charax

پایگاه‌های آموزش در جزیره‌ی زیبا و نخلستانی شکل

۳. عباد مقدس: برخی نیز بنای این منطقه‌ی اسلامی را به فرد مقدس و پرهیزگاری به نام عباد نسبت می‌دهند، که از حال و روزگار وی بی‌خبر هستیم.
۴. آبادان اردشیر باستانی: بهمن فرزند اسفندیار از پادشاهان اساطیری دوره‌ی «کیانیان» (یا به روایتی اردشیر درازدست هخامنشی) دو شهر در دو سوی اروندرود (شَط العرب) ایجاد کرد، اولی را بهمن اردشیر نامید، که هنوز رود بهمنشیر و بلوک بهمن شیر و دهستانی به‌همین نام در شهرستان آبادان، یادگار آن دوره است. شهر دیگر را آبادان اردشیر نام نهاد که به مرور زمان مختصراً آبادان نام گرفته است.
۵. اوپاتان: واژه‌شناسان معتقدند کلمه‌ی فارسی آبادان هیچ ارتباطی با عبادان ندارد، مگر آنکه اعراب پس از فتح شهر، آنرا معرب کرده، حرف "الف" را به "عین" تبدیل کرده‌اند. نام باستانی آن اوپاتان است که به معنای مزداران دریایی است.
۶. قبیله‌ی بنی عباد: ارتباط ضعیفی میان این نظریه، که اعراب قبیله از حجاز به این منطقه کوچ کرده و و با گسترش آیین جهانگیر اسلام در آن سکنی یافتند، با تاریخ قبایل عرب دیده می‌شود.

عبادان یک منطقه‌ی وقفی:

احمدبن یحیی بن جابر بن داوود معروف به بلاذری مورخ توانای قرن سوم هجری (وفات ۲۷۹ هجری قمری) که ادیبی فاضل و شاعری آگاه بوده است. دقیق‌ترین گزارش را درباره‌ی ایجاد شهرها و منطقه نظامی جدید، چه پادگان و ساخلو و قرارگاه مانند عسکر مکرم و عبادان، و چه محل استقرار نظامیان و خانواده‌های آنها مثل بصره و کوفه ارائه می‌دهد. وی می‌نویسد:

«عبادان از آن حُمران بن ابان مولای عثمان بود که عبدالملک بن الوان به اقطاع به او داده بود. برخی می‌گویند: بخشی از این زمین‌ها را زیاد به وی بخشیده بود. حُمران از اسیران عی التمر بود. و دعوی آن داست که از زادگان نمرین قاسط بود.

روزی حجاج در حضور عبادبن حسین حبطی گفت:

«حمران چه می‌گوید؟ اگر باز نژاد خود را به عرب بپیوند و نگوید پدرش مردی گمنام بوده است و نگوید مولای عثمان است، سر از تنش جدا خواهم کرد.» عباد از نزد حجاج بیرون شتافت و حمران را از سخن او آگاه گردانید. حمران در عوض ناحیه‌ی غربی نهر را به او داد و ناحیه‌ی شرقی را وقف کرد، پس آنجای به عبادان مشهور شد.

هشام بن کلبی گوید: اول کس که در عبادان لشکرگاه ساخت، عبادبن حصین بود.

در «دانشنامه‌ی ایران و اسلام» آمده است:

«بنای آبادان را به شخصی به نام عباد بنحصین نسبت داده‌اند که ظاهراً در دوره‌ی حجاج بن یوسف و در زمان خلافت عبدالملک اموی می‌زیسته است

و «عَبَادان» مأخوذ از اسم اوست که با پسوند «-ان»، که مردم بصره برای ساختن اسامی و اماکن به اسم علمی که شهر منسوب بدان بوده اضافه می کردند، ساخته شده، نظیر سلیمانان (منسوب به سلیمان)، نام بندری که روبروی عبادان قدیم بر بهمنشیر تکیه داشت.»

قرن اول هجری، عصر فتح شهرهای ایرانی (ساسانی) بود، که با نیروی نظامی اعزامی از مرکز خلافت (مدینه) صورت گرفت، و از جمله مناطقی که فتح و تأسیس آن به سردار نظامی و مشهور زمان خلفای اموی نسبت داده می شود، عبادان است که در ساحل خلیج فارس و آغاز سرزمین باستانی ایران قرار داشته است. (همان: ۲۱ - ۲۵)

جزیره میان رودان:

گال لیسترنج می نویسد: «یاقوت جزیره بزرگ را، که بین دو شط یعنی شطالعرب و کارون واقع است، «میان رودان» که کلمه‌ای فارسی است، نام نهاده است.»

یاقوت حموی رومی گفته است: «میان رودان به معنی وسط‌الانهار است و آن جزیره‌ای است در پائین بصره، که عبادان در آن قرار دارد، رود دجله (شطالعرب) از دو طرف آن را فرا گرفته است، که به دریا می ریزد و یک شاخه‌ی آن راه کسانی است که به بحرین و بر عرب می روند، و شاخه‌ی دیگر راه کسانی است که عازم کیش و خاک فارس می باشند»

زکریا قزوینی می گوید: «عبادان جزیره‌ای ست نزدیک دریای نمک کمی پائینتر از بصره. رود دجله که نزدیک به دریا شود، در قریه‌ای که آن را «محرزی» نامند، به دو شاخه تقسیم می شود: بخشی که به طرف راست است، رو به سوی جزیره‌ی بحرین جاری است. بخش چپی رو به سوی عبادان و شیراب و گناوه در جریان است. جزیره‌ای که شهرک عبادان را در بر دارد، مثلث است.»

پیروز مجتهدزاده مینگارد: «میان رودان جزیره‌ی کنونی آبادان است، چنانکه مسعودی آنرا جزیره‌ی واقع در شرق آبادان و متصل به دریای فارس داند، که از کوره‌ی بهمن اردشیر در ورای بصره است، و علی محمد البجاوی در کتاب مرصداالاطلاع (چاپ ۱۹۵۴) آن را جزیره‌ای نام می برد در پائین بصره که شهر آبادان در آن واقع است.»

عبدالرحسین سعیدیان نوشته است: «آبادان از جزیره‌ای به صورت دلتا تشکیل گردیده، که رأس آن به طرف خلیج فارس و قائم آن به طرف خرمشهر قرار دارد.»

در کتاب تلخیص الاثار آمده است: «عبادان جزیره‌ای ست واقع در پایین بصره، نزدیک دریای شور، زیرا دجله هنگامی که نزدیک دریا می شود، به دو بخش تقسیم می گردد. بخش طرف راست آن به ناحیه‌ی بحرین و قسمت طرف چپ آن به جانب عبادان و سیراف و جبانه سرازیر می شود. عبادان در جزیره‌ی مزبور مثلث شکل است.»

در دانشنامه‌ی ایران و اسلام آمده است: «جزیره‌ی آبادان، در گوشه‌ی شمال غربی خلیج فارس، مابین مصب رود بهمنشیر و آرونرود واقع است. از شمال

به رود کارون و از شرق به رود بهمنشیر و از غرب به آرون‌رود و از جنوب به خلیج فارس محدود می‌شود. بنابراین جزیره‌ای‌ست که از سه سو به رودخانه، و تنها از یک سو به دریا پیوسته است.

حداکثر طول جزیره ۴۶ کیلومتر و عرض آن در نقاط مختلف متفاوت و بین ۳ تا ۲۰ کیلومتر است و از راه آبی آرون‌رود و بهمنشیر با خلیج فارس ارتباط دارد.»

ابو عبدالله محمدبن‌احمد مقدسی می‌گوید: «عَبَادان شهری در کرانه‌ی جزیره‌ای‌ست که میان دو نهر دجله عراق و نهر خوزستان قرار دارد و در محاصره‌ی دریا می‌باشد.»

در کتاب دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی آمده است: «جزیره‌ی آبادان جزیره‌ای‌ست در شمال غربی خلیج فارس، که شهر آبادان در آن قرار دارد و خود جزئی از شهرستان آبادان است. از شمال به رود کارون، از مشرق به رود بهمنشیر، از جنوب به خلیج فارس و از مغرب به آرون‌رود محدود است. درازای آن ۶۴ کیلومتر، پهنای آن بین ۳ تا ۲۰ کیلومتر و ارتفاع بالاترین نقطه آن از سطح دریا ۳ متر است.

احمد مقدسی هم آبادان را «شهری در محاصره دریا» توصیف کرده است. ناصر خسرو (درگذشت ۴۸۱ قمری / ۱۰۸۸ میلادی) می‌گوید: «عَبَادان در کنار دریا نهاده است چون جزیره‌ای که شط آنجا دو شاخ شده است، چنان‌که از هیچ جانب به عَبَادان نتوان شد الا به آب گذر کنند.»

مسعودی (درگذشت ۳۴۶ قمری / ۹۵۷ میلادی) در ذکر حدود نواحی سواد (عراق) می‌نویسد: «حد آن از سوی مشرق جزیره‌ای است که به دریای پارس پیوسته و به میان‌رودان معروف است.»

یاقوت حَمَوی (درگذشت ۶۲۶ قمری / ۱۲۲۹ میلادی) می‌گوید: «ایرانیان آن را میان‌رودان نامند، زیرا در میان دو رود جای گرفته است.» جایی با چنین ویژگی‌ها، بیشتر بیانگر جزیره است تا شبه جزیره.

شاید هم آبادان امروز، در گذشته دور اندک پیوندی با خشکی داشته است. این گفته ابوالفداء (۷۳۲ قمری/۱۳۳۲ میلادی) «آبادان بر دریای فارس است و این دریا گرد آن را گرفته، چنان‌که جز اندکی از آن در خشکی نیست»، می‌تواند مؤید فرض اخیر باشد. تعبیر اعتمادالسلطنه (درگذشت ۱۳۲۹ قمری/ ۱۹۱۱ میلادی) نیز که می‌گوید وقتی «به شبه جزیره عَبَادان می‌رسی، دجله به دریا، به این وضع جزیره می‌شود»، در خور توجه است. (همان: ۴۱ تا ۵۰)